

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ КАТО ХУДОЖЕСТВЕН ПРОБЛЕМ

Л. И. ТАРАСОВА (Ленинград)

1. СИТУАТИВНО СЪСТОЯНИЕ НА ИЗКУСТВОТО

Ако с изучаването на аспектите на проблема за научно-техническата революция се занимават цял ред обществени науки (философия, социология и т. н.), то интерес към истински „човешката“, социалнопсихологическата, нравствената и естетическата страна на научно-техническата революция са призвани да проявят и проявяват също и художествената литература, литературознанието и литературната критика. При това литературата „очевидно трябва не да разкрасява научно-техническата революция, не да се прекланя пред нея, а да спомогне да я осъзнаят не като самоцел, а само като средство, да покаже нейните граници, нейните опасности. . .“¹ Да изучава диалектиката ѝ от позициите на хуманистичния идеал, като помни, че в реалната действителност разрешаването на пораждащите от нея противоречия е възможно единствено по пътя на обединяването на постиженията на научно-техническата революция с предимствата на социализма. Като цяло социалистическата концепция за научно-техническата революция е концепция на историческия оптимизъм. Но въпросът „благото или проклятието е научно-техническият прогрес за човешкото общество“ в определен смисъл не е безпредметен. Литературата, тази, по изразу на Белинский, „болна съвест на човечеството“, не може да не реагира и на негативните, а не само на позитивните, дори при условията на социализма, последствия от научно-техническата революция. Как тя реагира на това — на проблемно-тематично равнище и в плана на художествения конфликт — именно това е предметът на нашето изследване. А това означава по наше мнение потапяне в конкретния художествен материал, анализ на отразяваната в него социална, нравствена, идеологическа проблематика.

При изследването на дадената тема е необходимо да се взема под внимание, че въпросът за взаимоотношенията между научно-техническата революция и литературата е част от по-общ проблем — за съотношението между науката и изкуството², станал предмет на дългогодишна дискусия и имащ своята най-нова библиография, а също и между изкуството и морала³.

¹ Д. А. Гранин. Научно-техническая революция и личность. — В кн.: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества. Л., Наука, 1980, с. 70.

² Ще назовем отделните значителни общофилософски, литературоведски и изкуствоведски, съветски и български монографии, колективни сборници и отделни статии: Б. С. Мейлах. На рубеже науки и искусства. Спор о двух сферах познания и творчества. Л., Наука, 1971; Б. С. Мейлах. „Философия искусства“ и „Художественная картина мира“. — В кн.: Худо-

Познатата от много изследвания мисъл за единната природа на творчеството позволява да не се съгласим с тенденцията да се разглежда названото съотношение само в плана на традиционното съпоставяне, и по-точно — противопоставяне. Между това в наше време е по-важно да се открива общото, обхващащото начало в научното и в художественото мислене. За това пишат учени — представители на различни области не само на хуманитарното знание. Твърде интересни в този план са например размислите на българския философ Г. Гиргинов или на съветския физик-теоретик, акад. А. В. Мигдал. Б. С. Мейлах мисли, че е „настъпило времето за поставяне на въпроса за създаване на единна теория на творчеството, в която биха били определени общите основи на творческата дейност, а също и диференцирани отделните ѝ видове в науката и изкуството“⁴. Той смята, че осмислянето на проблема за общото и специфичното в двете сфери на познание и творчество „не във вид на общи разсъждения, а във формата на конкретния анализ ще позволи да се разкрият дълбинните връзки на научното и художественото творчество. . .“ И по-нататък: „Обаче за създаването на единна теория на творчеството е нужно да се преодолее ограниченото разбиране на научно-техническата революция, което най-много пречи за дълбокото проникване в „тайните на творчеството“. Тази ограниченост се проявява особено в трактовката на проблема „научно-техническата революция и изкуството“. В изследванията на тази тема акцентът пада най-често върху втория елемент от формулата за научно-техническата революция — върху техническите завоевания на тази революция. Оттук и особено внимание, което се отделя на възможностите за използване на кибернетиката и математическите методи при изучаването на художественото творчество“⁵. Б. С. Мейлах говори за съвсем друго „значение на научно-техническата революция“, по-специално и за изучаване на художественото и научното творчество: „...качественото равнище на аналитичното мислене нарасна неизмеримо, откриха се нови перспективи за опознаване на най-сложните (в това число и на непосредствено ненаблюдаеми), явления в света на природата и в живота на човека“⁶. В същия план се изказва и П. Н. Федосеев, подчертавайки, че съюзът на науките е свързан с встъпването „в нов етап на логико-методологическите изследвания, когато по-нататъшното им развитие трябва да придобие по-синтетичен характер“⁷.

Обръщайки се непосредствено към темата за отражението на процесите на научно-техническата революция в съвременната литература, можем да назовем цяла редица изследвания на литературоведи и литературни критици, а също така и на философи и социолози⁸. Интерес представляват и изказванията на редица писатели, които понякога едновременно са представители и на науката.

жественное творчество. Л., Наука, 1983; А. В. Гулыга. Искусство в век науки. М., Наука, 1978; Г. Гиргинов. Наука и творчество. М., Прогресс, 1979; Ю. А. Андреев. О соотношении и эволюции художественного и научного познания. — В: О прогрессе в литературе. Л., Наука, 1977; М. А. Сапаров. Между художественностью и сциентизмом (к спорам о воздействии современного научного прогресса на искусствоведение). — В: Художественное и научное творчество. Л., Наука, 1972; А. В. Мигдал. О психологии научного творчества. — Наука и жизнь, 1976, № 2, 3.

³ В. Д. Днепров. Литература и нравственный опыт человека. Л., Советский писатель, 1970; В. И. Толстых. Искусство и мораль (о социальной сущности и функции искусства). М., Политиздат, 1973; О. Г. Дробницкий. Проблемы нравственности. М., Наука, 1977; В. Вичев. Мораль и социальная психика. М., Прогресс, 1978.

⁴ Б. С. Мейлах. Научно-техническая революция и возможности теории творчества. — В кн.: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества. Л., Наука, 1980, с. 21.

⁵ Пак там, 21—22.

⁶ Пак там.

⁷ П. Н. Федосеев. Диалектика современной эпохи. Изд. 2-е, М., 1975, с. 517.

⁸ Такива са например книгите и статиите: В. Ивашева. На пороге XXI века (Научно-техническая революция и литература). М., Художественная литература, 1979; В. Е. Ковский.

Сред различните мнения, изказвани в дискусиите през последното десетилетие⁹, може да се отделят гласовете на онези, които още се съмняват в правомерността на свързването на научно-техническата революция и литературата и на онези, които никак не се съмняват в подобна правомерност. Критикът Л. Новаченко например недоумява „защо ние... трябва да започваме от научно-техническата революция в разговорите за съвременната литература?..." Той е недоволен и от това, че проблемът се формулира от неговите привърженици като „научно-техническата революция и литературата“, а не „литературата и научно-техническата революция“, „което би било по-естествено, щом става дума за отражение именно в литературата на едни или други обществени явления“. Критикът забравя за взаимното влияние, за обратната връзка. Втората формулировка подразбира влиянието на литературата и изкуството върху процесите на научно-техническата революция, протичащи в реалната действителност, което представлява вече друг проблем (по-специално влиянието на литературата, на изкуството върху развитието на творческото въображение на учения, върху тяхната нравствена, ценностна ориентация и т. н.).

Изследването на жизнените процеси е главна задача на литературата. И именно затова научно-техническата революция с всичките си сложности и противоречия днес наистина владее въображението на литературите — дори в онези случаи, когато те, писателите, сами не подозират това. Такова е ситуативното състояние на литературата и изкуството. „Въпросът за смисъла на изкуството никога не е бил отвлечено-академичен. Всяко общество го решава в съответствие със своите нужди и интереси. От многообразните фактори, оказващи постоянно въздействие върху изкуството, някои в един или друг период се придвижват на първи план и определят ситуативното състояние на изкуството. В съвременните условия това са науката и техниката.“¹⁰ Под все по-силващото се въздействие на научно-техническата революция стремително се изменят „не само производствените технологии, но и стандартите на потреблението, формите на общуването, на свободното време и съответно — всички механизми за регулиране поведението на хората в непродуцираната сфера на дейност“¹¹.

Литература в изменяющемся мире. Современная советская проза и научно-технический прогресс. М., Наука, 1974; В. Е. Ковский. Преодоление односторонности (проблемы „научного сознания“ в современной художественной концепции личности). — В: Современная советская литература в духовной жизни общества развитого социализма. М., Наука, 1980; Б. А. Анащенко. Этот простой сложный человек: научно-техническая революция — социальный прогресс — литература. М., Советский писатель, 1977; М. Б. Храпченко. Литература и искусство в современном мире. — Новый мир, 1971, № 12; А. В. Македонов. О некоторых аспектах отражения научно-технической революции в советской поэзии. — В: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества. Л., Наука, 1980; В. Е. Ковский. Научно-техническая революция как художественная проблема. М., Наука, 1975; Ю. А. Андреев. Воздействие научно-технической революции на литературу. — Русская литература, № 1, 1980; Ю. П. Гусев. Научно-техническая революция и некоторые аспекты ее влияния на идейно-эстетическое развитие социалистических литератур. — В: Общее и особенное в литературах социалистических стран Европы. М., Наука, 1977; Е. Каранфилов. Современность в интимной лирике. — В: Единство и многообразие. Литературно-художественная критика в НР Болгарии. М., Прогресс, 1979; А. Т. Натев и др. Научно-техническая революция и литература. — Новый мир, 1974, № 3; Е. Матов. Литература и научно-техническая революция. — Свѣренник, 1976, № 2; А. Спирidonov. Научно-техническая революция, человек и литература. — Пламя, 1978, № 12.

⁹ Вж. например материалите в рубриката „Взаимодействие науки и искусства в условиях научно-технической революции.“ — Вопросы философии, 1976, № 10, 100—125 и № 12, 122—143; Дискуссионный клуб „ЛГ“. — ЛГ № 28, 1978; ЛГ № 49, 1978; ЛГ № 33, 1979; ЛГ № 34, 1979; ЛГ № 42, 1979; ЛГ № 45, 1979; Дискуссионный клуб „ЛО“. — Лит. обозрение, 1979, № 2, 3, 4.

¹⁰ В. И. Толстых. Искусство и мораль, 274—275.

¹¹ Научное управление нравственными процессами и этикоприкладные исследования. Новосибирск, Наука, 1980, 2—4.

Литературоведката Т. Л. Мотильова, когато упреква онези, които се опитват „да поставят развитието на цялата съвременна литература в зависимост от научно-техническата революция“¹², има предвид по-специално книгата на Б. А. Анашенков „Този прост сложен човек“. Отзовавайки се за автора на тази „полезна книга“ като за един от пионерите в изучаването на проблемите, свързани с научно-техническата революция, тя възразява против твърдението, че в съвременната литература темата за научно-техническата революция има „доминиращо, направляващо и определящо значение“, че това е „не просто тема, а тема над темите“¹³. И в качеството на контрааргумент привежда следните доводи: „В действителност в творческата практика на писателите, известни с най-задълбочени произведения, въпросите, издигнати от научно-техническата революция, нямат самостоятелно значение, те взаимодействуват с други проблеми — социални, нравствени. Научно-техническата революция не е първоосновата на съвременното художествено развитие; литературата, изкуството имат свои вътрешни закони, свой натрупан от векове и непрестанно обновяващ се опит в усвояването на реалния свят — опит, който води във всяка дадена историческа ситуация към едни или други творчески търсения.“¹⁴

Без да имаме основания да възразяваме против мисълта за съществуването на „свои вътрешни закони“ и „свой опит“ на литературата, ние не можем все пак да разберем какво отхвърля авторката. Както изглежда, тя се изказва против тенденцията да се вижда знамение на времето в нашествието на онези безсъдържателни „производствени романи“, в които технологическите нововъведения и проблеми отдалечават човека на втори план. И това е справедливо. Но за какво е тук отражението в литературата на процесите на съвременната научно-техническа революция, която се характеризира с това, че е поставила в центъра на проблема качествата на самите производствени сили — на социално-отговорната и творчески активна личност? Подобно „неприемане“ е следствие от разбирането на научно-техническата революция като процес, протичащ в чисто техническата сфера, затворен, обособен в самия себе си. Между това днешната революционна фаза на научно-техническия прогрес е явление всеобемно, произлизащо цялата наша съвременност и диалектически свързано с другите процеси — социални, нравствени и идеологически.

Струва ни се не съвсем вярна самата постановка на въпроса: ръководи ли, или не ръководи научно-техническата революция съвременното изкуство? (Между това приблизително така се поставя той не само в трудовете на цяла редица изследователи на проблема.) Мисълта е, че главният литературен процес се определя от исторически, социални и нравствено-етични фактори. Изглежда, че тук трябва да действа не принципът на противопоставянето, подмяната, изключването, а диалектическият принцип на взаимовръзката. Става дума не за „ръководене“, а за взаимно влияние, проникване, произвеждаемост. *Ние сме убедени, че влиянието на процесите на научно-техническата революция в една или друга форма, на едно или друго равнище се проявява върху съвременната литература като цяло.*

Революцията в науката и техниката повлече след себе си революция в научното, техническото, но и въобще в човешкото мислене. Тя подразбира общо движение — прогрес на всички родове човешка дейност. И ако говорим за проблема за отражението на научно-техническата революция в литературата, то „не бива да го свеждаме към едни или други реални на съвременната наука

¹² Т. Л. Мотильова. Человек и техника в новейшей зарубежной литературе (к вопросу о роли научно-технической революции в литературном процессе). — В: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества. Л., Наука, 1980, с. 117.

¹³ Т. Мотильова. Указ. соч., с. 117.

¹⁴ Пак там.

и техника от рода на споменаванията за атомната бомба или полетите в космоса, или към едни или други описания на проблемите и новостите на науката и техниката. . .¹⁵ Та нали, като отрича, в общи линии, обособеността на темата за научно-техническата революция в литературата, А. В. Македонов например вижда в нея проблематика, която, „ставайки предмет на художественото изследване, позволява с особена рязкост да се разкрият чертите на героя на съвременната епоха“¹⁶.

Пиесата на Ал. Гелман „Протокол от едно заседание“ и заснетият по нея филм „Премия“ са остро съвременни, напълно в духа на научно-техническата революция. Но ключовата фраза, произнесена от главния герой — бригадира Потапов: „При нас в бригадата се извърши научно-техническа революция“, и в подтекста има не някакви свръхразумни рационализаторски предложения, а друго: висока степен на осъзнаване от членовете на този неголям колектив на собствената лична отговорност за възложената работа и въобще за всичко, което се извършва край тях. Да има своя лична позиция, понякога обратна на общоприетата, да се стреми към единство на слово и дело, на мисли и постъпки — това е белег на епохата на зрелия социализъм и на научно-техническата революция. В центъра на вниманието на автора се оказва изследването на социално-нравствената динамика на личността — концепцията за човека. В романа на Ю. Бондарев „Бряг“ (1975) въобще няма нито дума за научно-техническата революция, той тематично не е свързан нито с науката, нито с производството. С какво поражават той нашето съвременно въображение? Защо романът се възприема като възможен именно днес — все в същата епоха на научно-техническата революция? Разбира се, тук също звучи темата за отговорността на личността и тя е поставена в още по-глобален план — за отговорността на хората за опазване на живота на планетата Земя. Самата тази породена от трагичните колизии на века тревога е белег на днешната епоха на научно-техническата революция. Но освен общочовешката значимост на засегнатите в романа проблеми той се отличава и с характерната именно за нашето време духовна нагласа — и с възродената потребност да размишляваме над тайните на нашето съществуване, и с някаква носталгия по човешкото единение и по простите ценности на битието. А нали всичко това е реакция на определени негативни процеси на научно-техническата революция. Романът е белязан и с особена дълбочина, със синтетизъм на писателското мислене, неговият стремеж към дирене на истината се съчетава с диренето на средства за нейното изразяване — на собствен стил, на стила на съвременността.

„Дори роман за любовта, написан във формата на чеховската или буинската проза, би звучал днес, видимо, архаично, по-точно — извънвременно. При целия блясък на стила, при цялата значителност на лирическите похвати много неща не биха достигали на такова произведение. Възможно е да не му достига „съвременният дух“ на нашия нервен технически век и на нашите грижи, надежди, безпокойства“¹⁷ — пише Ю. Бондарев и подчертава, че говори „не за прякото изразяване на белезите на времето, а за онова, което незабележимо, дори подсъзнателно се вплита в тъканта на произведението, в неговия стил. Епохата безпощадно и властно налага своя отпечатък върху жизнените явления, върху фактите и чувствата, върху мисловния процес.“¹⁸

¹⁵ А. В. Македонов. О некоторых аспектах отражения научно-технической революции в советской поэзии. — В: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества. Л., Наука, 1980, с. 101.

¹⁶ Пак там, с. 98.

¹⁷ Ю. Бондарев. Поиск истины. М., Современник, 1979, с. 24.

¹⁸ Пак там.

На времето, когато се разгърна дискусията по повод „Южноамерикански вариант“ на Сергей Залигин, характерът на героинята на книгата — Ирина Мансурова — не беше съвсем вярно разбран от критиката именно защото много точно възпроизвеждаше някои трудно уловими изменения в човешката (и по-специално — в женската) психика, породени от процесите на научно-техническата революция. По-вярно от другите според общото мнение оцели романа социологът В. Переведенцев, който подчерта адекватността на съдържанието на произведението на показаните процеси. „При пълното отсъствие в романа на технически описания — отбелязваше той — аз нито веднъж не се усъмних в това, че става дума именно за техническата интелигенция, за творците на самата техника. И за онези, които създават за тях условията за самото научно творчество. Защото трудът налага неизгладим печат върху хората, върху начина им да мислят, разговарят, чувствуват. . . Главното. . . *разбира се, е в системата* на мисленето, в постройката на разсъжденията.“¹⁹ Социологът специално обърна вниманието върху аскетизма на автора при показването на производството, още по-симптоматичен, понеже С. Залигин, който в миналото сам е бил учен, познава света на науката отвътре, познава и микроклимата на научно-изследователските институти, и микросвета на съвременните институти на техническата революция. Копнежът по истинска любов на четиридесет и три годишната, омъжена и наглед постигнала всичко сътрудничка на института Ирина Мансурова беше следствие от известен вътрешен смут, по-точно — от объркването на женската ѝ същност, когато тя все по-често започваше да мисли, че живее във вечно бързане, че животът преминава и прекалено много в него се е извършило и се извършва случайно, а работата понякога заменя самия живот. Това беше копнеж по собствения „вариант“ и неудовлетворение от варианта, наложен от живота. Впрочем не е удовлетворен от себе си и „мозъкът“ на научноизследователския институт — Никандров, който смята за много нисък коефициента на полезното действие на собственото си и на своите сътрудници творческо отдаване и не намира средства да го измени. Дори скритият роман на Мансурова и Никандров е белязан с печата на все същото неудовлетворение и стресово състояние — следствие на постоянното нервно и духовно напрежение. А и произведението като цяло е белязано с този печат. За неговите герои е характерна и увлечеността от творчеството, и предаността на делото, и не по-малко силната потребност да излязат извън своята професия, зад пределите на рационалното и ежедневието. Темата за творците и жертвите на научно-техническата революция, за нейните ентузиасты и противници се среща в литературата в най-различни варианти. При това често „творецът“ и „жертвата“ сякаш се съчетават в един герой.

Така в романа на българския писател В. Попов „Низината“ (1977), при цялата нееднозначност на населяващите го многобройни герои — от шофьорите, монтажниците, зидарите, шлосерите, арматуристите и другите редови работници на строежа до партийния секретар Кира, доктор Паунов и художника Йордан — именно действащият в много от главите Гаврилов, който носи върху себе си печата на „железния човек“ от 50-те години, си остава за нас непроницаем като характер, защото така и не се саморазкрива докрай. Ако съпоставим Гаврилов с много по-ярко нарисувания образ на бригадира Манаси Миланов, можем да забележим доколко по-лесно е за писателя да изобразява вече отдавна познатото, опирайки се на традициите на „селската“ литература, и доколко по-трудно му е да улови същността на ставащото — на днешното, да се сблъска със стихията и незавършеността на настоящето. И все пак, говорейки за природата на конфликтността в характера на Гаврилов,

¹⁹ В. Переведенцев. Вариант. — Литературное обозрение, 1973, № 5.

трябва да изясним защо този герой — умен и енергичен ръководител на голямото строителство, а значи и съзидател, трябва да бъде толкова сух, емоционално ошетен, по-малко надарен от природата? Тази тема авторът особено остро я вабзатите, рисуващи психологическото състояние на Гаврилов, който веднъж е сънувал странен сън: „Къде са отишли хората, питаше се недоумяващ Гаврилов, като бродеше из Низината. Отбиваше се в празните канцеларии — на първи район, на втори район, звънеше по телефоните и пак си отвършаше сам — всичко беше наред, работата кипеше, машините не спираха, но хора нямаше.“²⁰ А после той си отива у дома, но там също няма никого, дори вечно очакващата го жена. И едва след като включва телевизора, „и там се появиха хора. . . без да разбира за какво бяха тези новини, тези коментари на политически събития или постановки на телевизионния театър, той чакаше да се отвори вратата към стълбището или откъм кухнята, да влезе най-после Ана и да му зададе въпроса, как иска яйцата — бъркани или на очи. Но тя не влезе“²¹.

За този сън Гаврилов разказва на доктор Паунов. На това лекарят отвърща: — това е, казва, просто следствие от преумората на нервната система. Но после добавя кой знае защо: „Бъди здрав! . . И не мисли за тези глупости. . . А аз едно ще ти кажа . . . Ние сме сурови хора с тебе. . . Уважават те, Афанасий Николаевич. . . Срасна се ти с низината и аз се сраснах с нея, я колко народ минава и през тебе, и през мене. Може би машабите са различни, ама има нещо общо, а?

— Има, разбира се — кимна Гаврилов. — Ти оправяш хората, които аз похабявам. . .

— Не ги похабяваш ти, Афанасий Николаевич, техническата революция ги похабява. Щом искаме да сме в крак със света, тия хора ще похабим, за да е леко на следващите. Така ли беше?“²² Гаврилов се навъси, не му хареса последната фраза на лекаря. Но не се учуди, като научи от него и още нещо: оказва се, че на строежа го наричат „Железния човек“. Гаврилов дори се разсмя — нека го наричат, само да си вършат работата. И все пак кой знае защо си спомни как на едно тържество съветският инженер Лобаченко внезапно го целуна по двете бузи и каза: „Другарю Гаврилов. . . гледам те — пиеш, пиеш с нас, и ти вдигааш тостове, а не се отпускаш. Че отпусни я тая душа, че дай ѝ малко въздух.“²³ Душата на ръководителя, помисли си тогава Гаврилов, къде е тя — в работата и само в работата.

Разкрил се мъничко единствено в беседите с доктор Паунов, героят отново нахлузва своите „железни доспехи“. И ние така и не можем да разберем какво сърце бие под тях. Още повече, че неговите собствени разсъждения за този важен орган, като за „мека амеба, дето тупти в гърдите ни шейсет пъти в минута и ни кара да мислим и да се съмняваме в себе си, да спираме и разсъждаваме, а не да действуваме. . . “ — не изясняват въпроса и се възприемат като даденост и поза. А изказването на Гаврилов за това, че доктор Паунов, казва, е „признак на онова вечно недоволство, на оня вечен консерватизъм пред прогреса, на онова преклонение и умиление пред природата, на всички глупости, които са спъвали винаги човечеството и са го правили роб и на природата, и на себе си“²⁴, заставят да се замислим дълбоко и дори да се ужасим — какво ще стане със самата природа, ако възтържествуват хората в железни доспехи? Още повече, че и самият доктор — човек твърде положителен и неприспособленец, предпочел днешното свое служене на хората пред научната кариера и столичния живот, се изказва

²⁰ В. Попов. Низината. С., Партиздат, 1977, с. 82.

²¹ В. Попов. Низината, с. 82.

²² Пак там, с. 87.

²³ Пак там, с. 86.

²⁴ Пак там, с. 441.

приблизително в същия дух: „Нашият прогрес не познава мярката“, „цяла България вече е станала една Низина и тепърва ще става. . . искам да кажа, че цялото земно кълбо вече е станало една Низина, или тепърва ще става.“ И това звучи съвсем не оптимистично (макар че ние разбираме — крайности на полемиката), защото, оказва се, че „ние все повече и повече ще произвеждаме, ще виждаме заводи, ще повдигаме благосъстоянието, ще се тровим и задушаваме, ще умираме от катастрофи, ще съкращаваме разстоянията, ще задминаваме скорости“²⁵. В тези тиради отново се чува полемично заостреният въпрос — какво трябва да противостои на този непознаващ предели прогрес на науката и техниката, на това благо, което носи едновременно с това в себе си проклятието? „Граници на растежа“? — както смятат членовете на така наречения Римски клуб, т. е. изкуствени ограничения или тяхно развитие? Или разумът и отговорността на социалистическия човек от епохата на научно-техническата революция? Нали целият въпрос е в това, ще се окаже ли човекът като личност достоен за онова, „което той самият е породил със своето практическо и познавателно действие“²⁶. Ще се извиси ли „до способността да стане господар над своите творения“²⁷, няма ли да се отклони от отговорността за извършващото се в света по неговата воля“²⁸. Тук се дочува отглас от позицията на „все по-нарастващата вяра във всемогъществото и хуманната мисия на науката, просветата, прогреса (в каквото и да се vyplъщава той)“²⁹. Както отбелязва съветският философ, често новото е напълно забравеното старо, защото „за баща на тази традиция на противостоянието на увлечението от успехите на разума може да се смята Монтен (който обаче съвсем не е бил противник на знанията, науката и разума. . .)“³⁰. Така че „странната“ нотка, прозвучала в цитираните по-горе тиради, е дан на тревогите на века.

Литературата тънко долавя факта, че формирането на личността при социализма се извършва под влиянието преди всичко на социалните преобразования, но не бива обаче да не се взема под внимание и огромното влияние на факторите на научно-техническата революция — по-специално, все по-интензивният процес на преодоляване на традиционния за предишното общество антагонизъм между човека като съставна производителна сила и човека-личност. Съвременната философска и социологическа мисъл твърди, че „в периода на развиващата се научно-техническа революция производителната сила и личността на човека не трябва да се разбират дуалистично или дори да се противопоставят една на друга. Те трябва да бъдат разглеждани единствено в диалектическа взаимобусловеност и опосредствуваност. . .“³¹ Защото без едното го няма другото. Литературата е винаги по-конкретна и се занимава не с крайните истини, а с трудния и жив процес на тяхното раждане. И подобна „диалектическа взаимобусловеност“ тук също прозира твърде нагледно. Във връзка с всичко казано по-горе е ясно, че ако генезисът на характерите, подобни например на Потапов от споменатата пиеса на Ал. Гелман, или на Чешков от пиесата на И. Дворецки, на Гаврилов от „Низината“ е преди всичко социален (а не технократски) носещ дух на партийност и гражданственост, то не по-малко водещи и в много отношения още формиращи се черти на тези герои (деловитост, образованост, инициативност, изострено чувство за новото и нетърпимост към шаблона и застоя, както и на излишната понякога рационализация), са породени от епо-

²⁵ В. Попов. Низината, с. 440.

²⁶ О. Г. Дробницкий. Проблемы нравственности. М., Наука, 1977, с. 324.

²⁷ О. Г. Дробницкий. Проблемы нравственности, с. 324.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там, 321—322.

³⁰ Пак там, с. 322.

³¹ Р. Шим. Человек в условиях научно-технической революции. — В: Научно-техническая революция и идеологическая борьба, с. 75.

хата на научно-техническата революция. Точно така при цялата непоклатимост на такива социалистически морални норми като интернационализъм, патриотизъм, високо съзнание за обществен дълг и т. н. нравствените отношения, без да бъдат застинали, претърпяват определени изменения. Нарастват изискванията към много нравствени качества на личността, които оказват пряко влияние върху нейните делови отношения — оголва се тяхната дифузия, взаимопропониране. Новото равнище на развитие на обществените производителни сили предизвиква нови форми на връзка между личността и обществото. И този процес на движение на живота на обществото, с всичките му противоречия и конфликти, намира отражението си в произведенията на социалистическата литература — и в проблематиката, и в самия начин на мислене, и в обновяващите се характер на художествения конфликт. Така например, базирайки се дори на отделните, приведени по-рано примери, можем да направим извода за съществуването на някакво конфликтно противостояние на двата типа литературни герои, едни от които живеят преди всичко „по заповедта на студения разум“, а другите — в основни линии със съображенията на съвестта и чувството. Показаната, проследяваща се в твърде много произведения крайна поляризация отразява диапазона на нравствените търсения в самото общество, диренето на оптималния вариант — на хармонично развитата личност, която би съчетала в себе си способността за емоционална непосредственост с уменията да осмисля аналитично жизнените явления.

Под въздействието на опита на другите сфери на духовната дейност в литературата на обществото на зрелия социализъм се усъвършенствуват и се развиват творческите принципи за художественото познание на човека. Един от най-важните става проблемът за самопознанието, за самоанализа, за способността на литературния герой и на трезва самокритика, и заедно с това на полемика с остатъците от старите представи. Тя отразява реалните тенденции в развитието на нашия съвременник, свързани с растежа на неговата гражданска активност, с неговата образованост, с разширяването на умствения му кръгзор, „с изменящото се разбиране на структурата на взаимовръзките между личността и заобикалящата я социална среда“³², с новото равнище на участие на личността в обществения живот.

2. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ, ЛИЧНОСТ, ЛИТЕРАТУРА

На състоялата се през февруари 1979 г. в Москва среща на българските и съветските критици, посветена на темата „Литературата и социалистическият начин на живот“, се говори за неразривното единство на съветската и българската литература, единство, основано „върху общността на идеалите и целите, върху дълбоката яркост на принципите на социалистическия реализъм“³³. Едно от доказателствата за това единство беше, разбира се, и самата среща — възможността и необходимостта от съвместно обсъждане на намерилите злободневни и заедно с това носещи общотезоретичен характер въпроси, отнасящи се до съотношението: литература — социалистическо общество — личност. В изказванията на участниците в срещата прозвуча мисълта за необходимостта „да се съпоставят закономерностите на общественото и естетическото развитие в тази неповторима епоха“³⁴ на развития социализъм и научно-

³² В. Баранов. Обогащение концепции личности в литературе развитого социализма. — В: Современная советская литература в духовной жизни общества развитого социализма. М., Наука, 1980, с. 773.

³³ Пути и судьбы. Диалог братских литератур. М., Литерат. г., 1980, с. 3.

³⁴ В. Озеров. Свободный человек в свободном обществе. — В: Пути и судьбы. Диалог братских литератур, с. 5, 6.

техническата революция. При това се обръщаше внимание върху новия характер на „взаимоотношенията между личността и колектива, между човека и държавата“³⁵, върху „органичността на тяхното взаимно разбиране и взаимодействие, които не е могло да познава изкуството на експлоататорския строй“³⁶, върху това, че „в самата действителност се установява, все по-широко се проявява тяхната хармония (разбира се, в търсенията, трудностите, борбата)“³⁷. За хода на този, изобразяван на различните му етапи от литературата процес, и за това, какви — често непривични — конфликти възникват днес, се предлагаше да поразмишляват участниците около „кръглата маса“. Още повече, че тези въпроси не са елементарни, и по-специално именно при осмислянето от художника на конфликтите на действителността особено значение има разбирането на тяхната диалектика на взаимното проникване и взаимното влияние на явленията от нравствен, морален и социален характер в дадената конкретна епоха. И ако една от най-важните задачи на съвременната литература е изследването на социално-нравствената динамика на личността, а така също и възпъщаването в характерите на героите на естетическия идеал на нашето време, то във връзка с изследваната проблематика е необходимо да обърнем внимание на следния факт: днешната философска и социологическа мисъл предлага при подобно изследване „да се използва опитът от изучаването на динамиката на човешката психика вече по отношение на условията на научно-техническата революция“³⁸. Както е известно, екзистенциализмът например, отразявайки действително „мъчителния за индивида процес на развитие на научно-техническата цивилизация“³⁹, в условията на бюрократизираното и раздирано от антагонистични противоречия буржоазно общество во противопоставя единствено „ценността на единичната постъпка“ и отчаянието на отделната личност, противостояща на всеобщата аморалност на обществото“. Но самият факт на най-силна реакция срещу научно-техническата революция е налице.

В статията си „Концепцията за личността в романа на социалистическите страни“ („Идейно-художествени особености на съвременния литературен процес“ С., 1975) Н. Яковлева подчертава мисълта, че ако, намиращи се под влиянието на идеите на екзистенциализма, писателите от капиталистическия свят разглеждат отчуждението на личността като нейно извечно състояние, а личността като „индивидуалност въобще“ се поставя в центъра, в непримиримия ѝ конфликт с обществото, то в литературите на социалистическите страни този въпрос се решава съвсем иначе — в друга светлина е представена *диалектиката на взаимоотношенията между отделния човек и обществото*. Но това не означава, подчертава критичката, че при социализма взаимоотношенията между личността и обществото се нареждат сами по себе си, без противоречия и сложности. Същността на тези отношения е определена като *взаимна отговорност*.

Социалистическите писатели, утвърждаващи неизбежността на победата на социално-хуманистичните идеи на обществото над бездуховността и нравствената глухота на някаква негова част, също са загрижени от най-различните негативни явления, породени от процесите на научно-техническата революция. Например от онази власт, която са придобили над хората вещите „в нашия век на всеобща технизация и изсъхване на сърцето“⁴⁰, когато „и самата книга

³⁵ В. Озеров. Свободный человек в свободном обществе. — В: Пути и судьбы. Диалог братских литератур, с. 5, 6.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Б. Д. Парыгин. Научно-техническая революция и личность. М., Политиздат, 1978, с. 60.

³⁹ Г. М. Тавризян. Проблема человека во французском экзистенциализме. Критический анализ. М., Наука, 1977, с. 65.

⁴⁰ Ф. Абрамов. Писатель и ядерный век. Речь на VII съезде писателей СССР. — Ленинградская правда, 1981, № 159.

понякога се превръща във вкаменена вещ с престижно-декоративно предназначение, в предмет на покупко-продажба⁴¹. Като защитници на оптимистичната концепция за социалистическата научно-техническа революция и като вярващи в крайната благотворност и обновяваща революционност на тези процеси, писателите улавят ражданият от действителността и обновяващи я „непривични конфликти“, но също така и чертите на новото в облика на човека.

За да разберем в най-общ, неконкретизиран от анализ на художествения текст план, какво именно ново, макар и като тенденция, може да „улови“ литературата, за какви нови черти на личността“ на създавания от нея съвремен герой може да става дума, ще се обърнем пак към съвременната философска мисъл. При изследването на характерните моменти „в диалектиката на материалното и духовното, на обективния и субективния фактор на етапа на построяване на зрелия социализъм“ се отбелязва „нарастването на ролята на субективния фактор“, рязкото увеличаване на „изискванията към качествата и активността на различните елементи на субективния фактор“⁴².

Ал. Лилов говори за новите и сложни задачи, стоящи пред социалистическото общество, и за най-важната от тях — ускоряването на процесите на формиране и утвърждаване на новата социалистическа личност: „става дума не за повишаване на социалистическата съзнателност въобще, а за сериозни изменения в нейното съдържание“⁴³. Идеята за хармоничната личност като висша цел на социалистическия обществен строй беше издигната още от класиците на марксизма-ленинизма. На „етапа на зрелия социализъм се създават необходимите обективни предпоставки за постепенната реализация на тази висша цел“⁴⁴. Обаче предпоставките още не са тяхна реализация, те не действуват автоматично и на обществото предстои огромна работа — при това не само по създаване на материалната база, но и на духовната. Защото хармоничното развитие на личността при най-благоприятните икономически условия се превръща „от възможност в действителност само тогава, когато личността разглежда условията именно като условия, а не като самоцел“.

По такъв начин можем да стигнем до извода, че „новият човек“ може да се развива само върху основата на материалното производство, но заедно с това и само извън него, т. е. като го отрича като самоцел и се стреми да излезе извън пределите на „царството на необходимостта“, към „царството на свободата“. Свободата в дадения случай се разбира като средство за обогатяване и развитие на личността. И в това е едно от реалните противоречия на епохата на научно-техническата революция, когато личността се въвлича в противоречиви във висша степен процеси. Като се усъвършенствува човек, от една страна, се социологизира, а, от друга — трябва да запази ярката си творческа индивидуалност. Въобще сложният процес на формиране на новия човек издига в настоящото време непознати по-рано нравствено-психологически проблеми. И доколкото „главната функция на морала в социалистическото общество е свързана с взаимоотношенията между личните и обществените интереси, то основата на все по-растящата роля на нравственото регулиране трябва да търсим не просто в особеностите на научно-техническия прогрес, а преди всичко в качествените изменения, извършващи се в сферата на интересите, в отношенията между личността и обществото“⁴⁵. Постиганията на науката и тех-

⁴¹ Пак там.

⁴² А. л. Лилов. Построение развитого социалистического общества и некоторые вопросы идеологической работы. — В: Идеологический процесс и воспитание личности. М., Прогресс, 1980, с. 43.

⁴³ А. л. Лилов. Построение развитого социалистического общества и некоторые вопросы идеологической работы. — В: Идеологический процесс и воспитание личности, с. 46.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ В. Вичев. Мораль и социальная психика. М., Прогресс, 1978, с. 148.

никата съдействуват за повишаването на ролята на субективния фактор и за растежа на социалната активност на хората, а също така и за разширяването на границите на личната свобода. Оказвайки силно въздействие върху състоянието на общественния морал, научно-техническата революция не изменя обаче неговите основни принципи и критерии, зависещи от характера на общественоекономическия строй.

Но ако съвременното обществознание насочва своя все по-задълбочен поглед към човека — социален, икономически, духовен, — без да се крие зад абстрактните формули от сложните проблеми, то литературата още повече все усложнява и разширява кръга на своите изследвания — преди всичко на духовния човек. Реалните противоречия на епохата на научно-техническата революция служат като източник на такива конкретни конфликти в съвременната действителност, които, пречупени в съзнанието на художниците, получиха възплъщението си в художествените конфликти от типа на противоборството между Плътта и Духа, ползата и красотата, рационалното и емоционалното и т. н. Ние ще потвърдим тази мисъл при конкретния анализ на литературния материал.

И преди всичко обръщаме внимание на това, че социалистическата литература несъмнено по-пълно и по-дълбоко изследва „субективните фактори“, чиято роля в обществото толкова нарасна — подбудата, волята, причините за действията на отделния човек, връзката между обстоятелствата и нравствените качества на личността, истинските мотиви за постъпките и т. н. Така например в пиесата на българския поет и драматург Г. Джагаров „Тази малка земя“ героите не са функции на обстоятелствата, а хора, способни сами да създават обстоятелствата съгласно своите философски и нравствени представи. В пиесата остро се поставя *въпросът* за способността за самостоятелен избор. Трябва да кажем (и това е доказано експериментално, например от българския учен Г. Йолов⁴⁶), че съвременният човек с интензификацията на неговото личностно начало далече невини са оказва психически подготвен за ситуацията на избора. И това намира отражението си в литературата.

Проблемите, свързани с активността и отговорността на личността, се намират в центъра на вниманието на много появили се през 70-те—80-те години произведения на писатели от други страни, например Югославия — такива като: „Гълъбарникът“ (1972) на Б. Зупанчич, „Каин и Авел“ (1976) на Ж. Павлович, „Венец на Петрия“ (1975) на Д. Михайлович или „Досието на Храбак“ (1971) на Е. Кош. В последния от романите водопроводникът Храбак, в миналото участник в антифашистката борба, действа в съответствие със своите убеждения и своето разбиране за дълг. Той се обявява против бюрократическата тъпота, която противостои на живата действителност. Както отбелязва Н. Б. Яковлева, „изяснявайки природата на бюрократизма, Е. Кош изказва мнението, че корените на това явление трябва да се търсят в индивидуалистичната, еснафска нравствена позиция“⁴⁷.

В една от главите на книгата „Романът през 70-те години в Чехословакия“ Р. Р. Кузнецова изследва новотата на конфликта и проблема за личността в романите на М. Рафай и Б. Ротерова. Авторката подчертава, че „пределната стегнатост на героите в ситуации на най-голямо напрежение на физическите и моралните сили както при Рафай, така и при Ротерова позволява да се разкрие същността на обрисуваните от тях натури“. И отново става дума за формирането на активната личност, за нейното изпитване в конфликтна ситуация с необходимост от избор.

⁴⁶ Г. Йолов. Масовата психика при изключителни ситуации. — Философска мисъл, 1969, кн. 2.

⁴⁷ Н. Б. Яковлева. Современный роман Югославии. М., Наука, 1980, с. 147.

Най-често такава конфликтност се разрешава „в няколко неотстъпно свързани помежду си плана — личен, професионален, обществен, семеен, — които придобиват единство в нравствения облик на героите“⁴⁸.

И така в много отношения породена от научно-техническата революция, все по-нарастващата обществена значимост на индивидуалните черти на личността сякаш става причина съвременната литература така съсредоточено да изследва тези черти, поставяйки в центъра на интересите си нравствената проблематика, защото „личната отговорност“ се оказва понякога най-важният фактор при решаването на обществените проблеми. Влиянието на научно-техническата революция върху личността е свързано с дълбоките социални изменения, извършващи се на равнището на цялото общество. „Резултатът от тези изменения е формирането на нови типове обществено значимо, диктувано от обществото поведение, изменение на личните отношения между хората, изменение на самия човек.“⁴⁹

3. ФОРМИ НА ОТРАЖЕНИЕ НА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В ЛИТЕРАТУРАТА

А. В. Македонов предлага да се отделят „следните форми или типове отражение на научно-техническата революция в литературата. На първо място, *непосредствено отражение*, т. е. в тематиката на произведенията, в самия тип на изобразената човешка личност. . . непосредствено изображение чрез поезията и прозата на хората на науката, на научно-техническата революция, на тяхната специфична дейност, на психологията на отношенията. На второ място, *косвено отражение* — в „инвентара на поетическите средства, в дълбинните принципи на творчество“⁵⁰. Под „инвентар“ авторът разбира „използуването в поетическия език на едни или други реалии или категории на научно-техническата революция“⁵¹. Под дълбинни принципи на творчество той има предвид „обновяване на структурата и динамиката на художественото мислене, т. е. самия тип на това мислене“⁵². Струва ни се възможно да отделим още един „косвен“ тип на отражение на научно-техническата революция в литературата. Имаме предвид произведенията с ярко изразена антиентеровска насоченост, при това тематично намиращи се „извън комплекса на научно-техническата революция“, в допирната точка на нейните процеси с друга сфера (със „селската проза“ например). Защото противопоставянето спрямо научно-техническата революция, както справедливо отбелязва В. Е. Ковски⁵³, е не по-малко силна, макар и болезнена реакция към нея. Тя съществува редом с прякото изображение на пораждащите от научно-техническата революция процеси (в това число и негативните), в произведения, които тематично се намират „вътре в комплекса на научно-техническата революция“ (тук имаме предвид не само „производит-

⁴⁸ Р. Р. Кузнецова. Роман 70-ых годов в Чехословакии. М., 1980, с. 231.

⁴⁹ В. Г. Афанасьев. Научно-техническая революция и ее социальная проблематика. — В: Философия и современность. М., 1973, с. 186.

⁵⁰ А. В. Македонов. О некоторых аспектах отражения научно-технической революции в советской поэзии. — В: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества, с. 101.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там.

⁵³ В. Е. Ковский. Научно-техническая революция как художественная проблема. — В: Советская литература и мировой литературный процесс. Идеино-эстетические проблемы. М., Наука, 1975, с. 213.

вената проза“, но и такива произведения например като романите и повестите на А. Проханов, а също така и научната фантастика⁵⁴.

Литературоведът Ю. А. Андреев смята, че поради особената сложност на темата — въздействието на научно-техническата революция върху литературата — тя се нуждае от ясна методологическа постановка. Отбелязвайки наличието на „два полярно противоположни, но еднакво неверни подхода“⁵⁵ към дадената проблематика, т. е. на недооценяване или надценяване на споменатото по-горе въздействие, авторът подчертава, че „критериите за разглеждане на различните аспекти на проблема „научно-техническата революция и литературата“ трябва да се подчиняват на логиката, а не на импулсите на субективните подбуди. Аспектите на изучаването трябва да имат отношение именно към научно-техническата революция, иначе темата безкрайно се разлива, а нейното изследване ще загуби много в своята научна същност“⁵⁶. Същността на предлаганата класификация от „видоизменения“ е в следното: на първо място, извършващите се в литературата „във връзка с необходимостта от отражение на измененията, осъществяващи се в самата действителност (нови реалности, нови противоречия, преакцентирани на скалата на човешките ценности“⁵⁷ и т. н.); на второ място, извършващите се „в самото художествено мислене на писателите под въздействието на новия жизнен опит, на влиянието на научното мислене“; на трето място, произтичащите „поради обективната необходимост от определяне от литературата на собствените си специфични средства (сфери на влияние) във връзка с могъщото развитие на техническите аудио-визуални средства и преди всичко на телевизията“⁵⁸.

За разлика от А. В. Македонов, Ю. А. Андреев смята за необходимо да обособи темата „научно-техническата революция и литературата“, а също така да уточни кръга от изследвани въпроси и това е видимо правомерно. Наистина разнообразието на аспектите на тази тема подбужда всеки неин изследовател да съкращава кръга от въпроси „до определена цялостност“. Така в нашата работа се разглеждат първият и вторият аспект, при това конкретизирането на проблема довежда по-нататък до неговото стесняване — до особеностите на проблематиката и конфликта.

В центъра на дадената работа се намира характерът „на специфичното пречупване на новия етап от развитието на производителните сили от литературата“⁵⁹ — по-специално, изобразяването от нея на формирането на социално-активната, отговорна и творческа личност от епохата на научно-техническата революция. Но нашето възражение предизвика онази част на статията, в която Ю. А. Андреев твърди, че под знака на обсъжданата тема често попадат много неща, непородени именно от научно-техническата революция. Ето какво се твърди в много интересното изследване на философа А. В. Гулига: „Говорейки за изкуството от епохата на научно-техническата революция, ние имаме предвид не само произведенията, създадени за последните две-три десетилетия. Още в началото на века и дори по-рано се разкриха някои тенденции на художественото развитие, които обаче се проявиха в пълна степен едва в наши дни. Изкуството обладава свойството да стане изпреварващо отражение, това е

⁵⁴ Вж. Ю. П. Гусев. Научно-техническая революция и некоторые аспекты ее влияния на идейно-эстетическое развитие социалистических литератур. — В: Общее и особенное в литературах социалистических стран Европы. М., Наука, 1977, с. 185.

⁵⁵ Ю. А. Андреев. Воздействие научно-технической революции на литературу. — Русская литература, 1980, № 1, с. 26. 28.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Ю. А. Андреев. Указ. соч., с. 28.

⁵⁹ Пак там.

своего рода барометър на духовното време⁶⁰. Същото твърди и А. В. Македонов, който смята, че макар началото на научно-техническата революция в онова разбиране на този термин, което се е създало в наше време⁶¹, се отнася към средата на XX в., но хронологически тази граница е условна, „защото първите признаци на научно-техническата революция се проявиха значително порано. Отражението на научно-техническата революция в литературата започна преди пълното й „оформяне“. Такова изпреварващо отражение беше възможно само поради това, че научно-техническата революция беше подготвена от великата научна революция в естествознанието, основните черти на която се оформиха още към 1905—1910 г.“⁶²

Поради това ние не намираме за вярно съображението на Ю. А. Андреев, че днес въздействието на научно-техническата революция върху литературата се проявява засега „във вид на тенденции, наистина много съществени, но тенденции“⁶³ и „не трябва... да преувеличаваме тяхното значение“⁶⁴. Струва ни се друго: без своего рода „френски ключ“ сега не можем да подходим към анализа на много и много литературни явления.

„Само в съединяването на майсторството с инженерната мисъл виждам аз съвременния работник“⁶⁵ — казва фрезистът от Ленинградското производствено обединение „Полиграфмаш“, лауреат на Държавна награда на СССР Г. Богомолов. „В неистовия ежедневен труд той намираше удовлетворение и душевно равновесие. Явно чувствуваше ритъма, пулса на научно-техническата революция, крачеше в пълен ход с нейната скорост.“⁶⁶ Но самоутвърждаването на този човек, с неговите „излизации извън рамките на общоприетото похвати и методи на организация на труда“⁶⁷, не среща веднага признание в цеха и в завода. Напротив, то среща съпротива. Защото „наостреното отношение към новото, както това, уви, нерядко става, е пречело да се проанализира, да се схване, да се добере до същността на това явление: Богомоловата трудова култура“⁶⁸. Този пример, който ленинградският писател и журналист взема от нашия живот, е едно от доказателствата, че научно-техническата революция в нашия живот и литература не е тенденция. Друго нещо е, че нейната проблематика се усвоява от художниците на различно равнище чрез възприемане на емоционалното и рационалното, изобразява се пряко или косвено. Бихме могли да се позовем и на публикуваната в същото списание повест на Г. Башкирова „Вчера и днес“⁶⁹, насочена против излишния рационализъм и бездуховност в нашата действителност. Или, с още по-голямо основание, на новия, много съвременен по начин на мислене и нравствено-философска насоченост роман на българския писател П. Вежинов „Везни“ (1982). Публикациите в списанията са отражение на онова, с което живее литературата днес. Във връзка с казаното по-горе ние сме склонни да се съгласим със съветския философ, който твърди: „Изкуството на научно-техническата революция е изкуство на XX в. Векът е към края си. Време е да се прави равностметка.“⁷⁰

⁶⁰ А. В. Гулыга. Искусство в век науки. М., Наука, 1978, с. 155.

⁶¹ Вж. определението на научно-техническата революция в: Г. Волков, Ю. Шейнман. Научно-техническая революция. Статя. — В: Философская энциклопедия. Т. IV. М., 1967, 6—7.

⁶² А. В. Македонов. О некоторых аспектах отражения научно-технической революции в советской поэзии. — В: Научно-техническая революция и развитие художественного творчества, с. 99.

⁶³ Ю. А. Андреев. Указ. соч., с. 26.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Ю. Помпеев. Разгадка Богомолова. — Звезда, 1980, № 3, с. 170.

⁶⁶ Ю. Помпеев. Указ. соч., с. 164, 165.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Г. Башкирова. Вчера и сегодня. — Звезда, 1982, № 9.

⁷⁰ А. В. Гулыга. Искусство в век науки, с. 155.

Струва ни се, че във връзка с опита за определяне на формите на отражение на научно-техническата революция в литературата е необходимо да се спрем на определени изменения в поетиката и жанровите особености на съвременната проза.

Изследвайки динамиката на развитието на съвременния роман, И. А. Бернщайн справедливо отбелязва, че „измененията в романа на социалистическите страни в Европа за последно време са изключително големи, те несъмнено свидетелствуват на настъпването на нов етап в художественото развитие на тези страни“⁷¹. Аналогични изменения се наблюдават и в другите жанрове. На времето Б. Л. Сучков писа за новия жанров тип на европейския роман, който получи развитие в началото на XX в. Б. Л. Сучков го нарича „субективна епопея“, в която „внимателното изследване на вътрешния духовен мир на отделната личност... е неотделимо от изследването на външния свят, макар че центърът на тежестта в повествованието се преместваше в областта на изобразяването на развитието на героя, на създаването и формирането на неговата личност“⁷².

И. А. Бернщайн предполага, че „тази типологическа разновидност на романа, развила се в продължение на XX в., започна в ново качество да играе важна роля в литературата на социалистическите страни“⁷³. Тя се отличава с ясно изразена и характерна за социалистическия реализъм „концепция за човека-творец, съзнателен преобразовател на историческите условия“⁷⁴. Ние бихме добавили — и преобразовател на собствената си личност. Изследователят говори и за определен тип повествование от първо лице, което „бихме могли да наречем „личностна епопея“⁷⁵. Подобен тип роман, а и повест, притежава, както подчертава И. А. Бернщайн, цяла редица общи черти. Главната сред тях е тази, че макар „пътищата на реализма в страните на социалистическия лагер... да се отличават от онези, които наблюдаваме на Запад“⁷⁶, но, както твърди Д. В. Затонски, базирайки се на опита на западния роман, т. нар. „центростремителен роман“ „отразява равнището на характера на човешкото мислене и човешкото възприятие, присъщо на нашето столетие...“⁷⁷. Това се обяснява с общността на много противоречиви процеси в съвременната интелектуално-техническа революция, в това число отрицателни, и с произтичащото оттук единство на задачите, стоящи пред прогресивните писатели от цял свят.

Утвърждаването на личността на литературния герой в „центъра на романния космос“ — размишлява, като има предвид съвременния български роман, Боян Ничев — проявява възможностите на друга, нова „романна поетика“. И преди всичко това се отнася до „романното време“, което „можеше да протича не само като обикновено, обективно описано време, но и като субективно преживяно време“⁷⁸. При това Б. Ничев особено подчертава мисълта, че ако в класическия роман спомените, реминисценциите и ретроспекциите са оставали в основни линии „форми на психологически анализ“, то в новия роман те се използват като сюжетно-композиционен похват: нарушаване на линейно-

⁷¹ И. А. Бернштейн. Динамика развития романа в литературах социалистических стран. — В: Общее и особенное в литературах социалистических стран Европы. М., Наука, 1977, с. 116.

⁷² Б. Л. Сучков. Марсель Пруст. — В: Марсель Пруст. По направлению к Свану. М., 1973, с. 10.

⁷³ И. А. Бернштейн. Указ. соч., с. 132.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Пак там, с. 131.

⁷⁶ Д. В. Затонский. Искусство романа в XX век. М., Художественная литература, 1973, с. 522.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Б. Ничев. Съвременният български роман. С., Български писател, 1978, с. 422.

фабулната последователност на събитията, тяхното свободно преместване във времето и пространството. Българският критик засяга и промените в характера на романия конфликт: „Сега вече в такава важна и задължителна за този жанр сфера, като отражението на конфликта: човек — среда, личност — история, отправен момент на повествованието става човекът. Отсега нататък романът е „моноцентричен“. . . ⁷⁹

За нас особен интерес в този план представляват произведенията, в които център на романната постройка става съзнанието на драматичната, конфликтующа личност, а основният конфликт е предизвикан от „приключенията“ на самата мисъл и от нравственото чувство. Подобна конфликтност е характерна за прозата за учените, и още повече — за хората на изкуството. От стената в себе си конфликтност на „истинката на познание“, усилващ трагизма на живота, са заразени всички герои на анализирания от нас произведения. Човекът в тях се проявява сякаш като център на взаимодействие между науката и изкуството, между интелектуалното и емоционалното начало в тяхната диалектическа взаимовръзка. Такъв е например необичайният по своята смислова натовареност конфликт в повестта на П. Вежинов „Барьерата“ (1977), който може да бъде разбран и като драма на прекалено нормалния за творческата личност разсъдък с дързостта на истински творчески разум (нали Доротея е леля), и като несъответствие на реално съществуващото на идеала — това, което е, на онова, което трябва да бъде. А доколкото подобен разрыв винаги ще съществува, то смъртта на прекалено „неземната“ Доротея е естествена. Многоплановостта и многозначността на конфликта, довеждането на скритата в него идея до символ, е характерно за прозата със съвременен светосъщане. Трябва да се взема под внимание и различната степен на проникване на проблематиката на научно-техническата революция в художественото съзнание — в творчеството на различните писатели от различните социалистически страни. Това е свързано с факта, че там, където „научно-техническата революция преминава. . . на по-„девичена“ почва, пред писателя застава преди всичко задачата да усвои това явление емоционално и естетически, да го свърже с присъщия на народното съзнание идеал за човешка позиция. . .“, защото „без емоционалното приемане на научно-техническата революция не може да става дума и за нейното пълно и дълбоко рационално приемане“⁸⁰.

Вероятно Ю. П. Гусев е прав, когато твърди, че докато още „художествената литература на социалистическите страни дава основания да се изследва отношението на писателя към научно-техническата революция по-скоро именно върху материала на образната структура, на самото художествено мислене“, писателите отделят повече внимание на естетическите страни на конфликта, „нерядко превеждайки го в психологическата интелектуална сфера, като трансформират в система символните образи, сложните асоциативни връзки“⁸¹. Това е справедливо по-специално по отношение на романите за хората на изкуството. Обаче трябва да кажем, че в последните години в българската (както и в съветската), литература се появиха цяла редица произведения, където се извършва като че ли „рационално“ усвояване на проблематиката на научно-техническата революция и острият конфликтни ситуации отразяват жизнените противоречия, действащи именно „вътре в комплекса на научно-техническата революция“, а не в допирната ѝ точка с друга сфера. Това се отнася особено

⁷⁹ Вопросы литературы, 1978, № 12, 25—26.

⁸⁰ Ю. П. Гусев. Научно-техническая революция и некоторые аспекты ее влияния на идейно-эстетическое развитие социалистических литератур. — В: Общее и особенное в литературе социалистических стран Европы. М., Наука, 1977, с. 180.

⁸¹ Пак там, с. 182.

за „производствената проза“, а също така за романите за учените, за ролята на нацията в живота на обществото и на отделния човек. При това важно е не просто самото насочване на литературата към темата за науката, а онези нови измерения, които придобива художествената концепция за личността, когато науката се издига като сфера за изява на духовно-творческата дейност на човека като цяло — на неговите възможности и същевременно — на неговото нравствено равнище.

Преведе от руски: Ралица Маркова